
IN MEMORIAM ILI HOMMAGE À CHARLOTTE (LOTTE) ZANDER

FRAGMENTI ZA BIOGRAFIJU

IM 45/46, 2014./2015.
IN MEMORIAM

VLADIMIR CRNKOVIĆ □ Hrvatski muzej naivne umjetnosti, Zagreb

---

sl.1. Fotoportret Charlotte Zander, snimljeno 1990.

U srijedu 12. ožujka 2014., nakon duge i teške bolesti, umrla je u svom domu u Münchenu, u Mauernkirchenstrasse, gospođa Charlotte (Lotte) Zander, cijenjena kolekcionarka, od 1971. do jeseni 1995. uspješna i ugledna galeristica u bavarskoj metropoli, a od 1996. osnivačica i vlasnica prvog u Njemačkoj i jednoga od najvećih i najvažnijih muzeja naive, autsajderske umjetnosti i *art bruta* u svijetu, u Bönnigheimu, nedaleko od Stuttgarta.

Rođena u Krefeldu 21. kolovoza 1930. u imućnoj obitelji tvorničara Juliusa Willibalda Stockhausena, pripada tragičnoj generaciji kojoj je Drugi svjetski rat dijelom razorio mladost, ali svojom golemom energijom, životnim elanom i ambicioznošću nadvladala je sve poteškoće. Već u najranijoj mladosti pokazuje zanimanje za umjetnost, balet uči od djetinjstva, a glazbom bijaše opsjednuta cijelog života. Nakon završene osnovne škole te kraćeg pohađanja liceja, 1947. i 1948. radi u administraciji očeve tvrtke, no cijelo se to vrijeme i dalje usavršava u plesu, pa je nakon Krefelda pohađala i baletnu školu Roberta Mayera u Düsseldorfu. S dvadesetak godina zbog zdravstvenih razloga prekida s baletom te se usredotočuje na manekenstvo, a kao izuzetno lijepa i markantna žena bila je fotomodel te se okušala i kao filmska glumica u nekoliko manjih uloga. Nakon iznenadne i prerane smrti majke Gerte rođ. Blümlein 1950., Charlotte preuzima brigu o obiteljskom kućanstvu, u kojemu živi s ocem i tri godine starijim bratom Friedrichom. Godine 1956. udala se za liječnika Josefa Zandera (1918. – 2007.), ginekologa, s kojim odlazi živjeti u Sjedinjene Američke Države, u državu Utah, gdje njezin suprug, na Sveučilištu u Salt Lake Cityju, na Odjelu za biokemiju, započinje uspješnu znanstvenu karijeru (s vremenom je stasao u jednoga od najvrsnijih i najpoznatijih njemačkih ginekologa; 1958., nakon povratka u domovinu, dr. Zander najprije radi u sveučilišnoj Frauenklinik u Kölnu, od 1964. predstojnik je Ginekološkog odjela Sveučilišne bolnice u Heidelbergu, a od 1970. sveučilišne Frauenklinik u Münchenu).

Iako Lotte Zander prve votivne slike i slike na staklu anonimnih autora iz 19. st., kao i raznovrsne predmete primijenjene umjetnosti, osobito *zin posuđe* te secesijske i *art deco* alpaka i staklene vaze, počinje skupljati već krajem 1950-ih godina, sustavno se opredijelila za kolekcioniranje umjetnina nakon što se upoznala i zblížila s kölnskim galeristom Rudolfom Zwirnerom. U ranu jesen 1962. otkupila je od njega prvih nekoliko djela – slike na staklu Ivana Večenaja i Miije Kovačića, uskoro potom i Ivana Generalića, a nakon što je u Galeriji Zwirner krajem svibnja 1963. priređen samostalni nastup Matije Skurjenija, prije službenog otvorenja izložbe kupila je 12 kapitalnih slika.

Slično se ponovilo 1965., u istoj galeriji, kada je bila održana prezentacija djela Skurjenija i Ivana Lackovića i kada

sl.2. Ivan Generalić: *Delekovečka buna*, 1936., ulje, karton, 520 x 645 mm

sl.3. Ivan Večenaj: *Japa ido s pijaca*, 1962., ulje, staklo, 500 x 655 mm

je također otkupila nekoliko umjetnina. Iz drugih je izvora potom nabavila više slika Mirka Viriusa, Dragana Gažija, Martina Mehkeka, Franje Vujčeca te Emerika Feješa i Ivana Rabuzina. Takav odabir autora bijaše posljedica goleme popularnosti naive, osobito s područja bivše Jugoslavije, ponajprije majstora iz Hrvatske i Srbije. Tada su u Njemačkoj i Švicarskoj zaredale mnogobrojne izložbe djela tog stila (*Das naive Bild der Welt*, Staatliche Kunsthalle, Baden-Baden i Historisches Museum, Frankfurt am Main 1961.; *Naive jugoslawische Malerei*, Städtische Kunsthalle, Wiesbaden i Museum am Ostwall, Dortmund 1961.; *Laienmaler*, Gewerbemuseum u Baselu 1961.; zatim izložbe *Naive Malerei aus Jugoslawien*, Redoute, Bad Godesberg 1963.; *Sonntagsmaler aus Jugoslawien*, Kunsthalle, Recklinghausen 1963.; *Naive Kunst / Bali, Jugoslawien, Ruhrgebiet*, Mathildenhöhe, Darmstadt 1964. itd.). Uskoro se usredotočila i na kolekcioniranje djela francuskih klasika – Andréa Bauchanta, Camillea Bomboisa i Louisa Vivina, te Poljaka Nikifora i Engleza Alfreda Wallisa. Sustavno prati brojne izložbe i posjećuje mnoge galerije koje se bave naivom, upoznaje galeriste, kolekcionare i trgovce umjetninama te počinje skupljati i dokumentaciju – kataloge, monografije, knjige i *press-clipping* – sve što je vezano za umjetnost i umjetnike koji su je zanimali.

U drugoj polovici 1960-ih upoznaje dr. Hansa Fetscherina, suautora znamenite izložbe *Die Welt der naiven Malerei*, održane u Salzburger Residenzgalerie u Salzburgu 1964., zatim Ernsta Winterberga i dr. Karla Augusta Bruhna, koji su 1966. organizirali veliku izložbu *Naive Malerei aus Jugoslawien* u Volksbildungsheimu u Frankfurtu na Majni, zatim Brunu Bischofbergera, galerista iz Züricha koji se u to doba, uz avangardnu umjetnost, bavio i naivom itd. Uz spomenute, i još nekolicinu drugih galerista i *Kunsthändlera* koji su joj omogućili nove akvizicije, širi svoje interese i značaki popunjava zbirku. Međutim, cijeli se život ponajprije oslanjala na svoj osobni instinkt, nepogrešivo je prepoznavala prave vrijednosti. Već krajem 1960-ih, kada s obitelji, suprugom i troje djece – Ferdinandom (rođenim 1957.), Johannesom (1959.) i Susannom (1962.) – prelazi živjeti u München, posjeduje fascinantnu kolekciju slika i skulptura. Već tada, uz apostrofirane autore, u njezinoj su zbirci i djela Séraphine Louis, Morrissa Hirshfielda, Bogosava Živkovića itd. Lotte Zander time je postavila čvrste temelje svojoj kolekciji, koju je potom stalno sustavno i ciljano dograđivala i širila.

Galerijsku je djelatnost započela 1971., kada je osnovala i otvorila *Charlotte, Galerie für naive Kunst*, u Münzstrasse, u najstrožem središtu Münchena. U sljedeća dva i pol desetljeća selila se nekoliko puta u nove, svagda atraktivnije, primjerenije i/ili veće prostore, što uvijek bijahu u neposrednoj blizini Maximilianstrasse, u radijusu i na udaljenosti od samo nekoliko desetaka ili stotina metara od lokacije njezina prvog izložbenog salona (Falkenturmstrasse, Hildengardstrasse).¹ Kao što je kolekcioniranje započela djelima majstora hrvatske i srpske naive, tako je i prvu potpisanu izložbu – *Jugoslawische naive Malerei* – koncipirala i otvorila u studenom 1972. slikama Ivana i Josipa Generalića, Kovačića, Gažija, Lackovića, Mehkeka, Vujčeca, Skurjenija, Rabuzina, Martina Jonaša, Pala Homonaja, Milana Rašića te skulpturama Petra Smajića i Bogosava Živkovića i dr.

Sve to svjedoči o njezinoj postojanoj i dubokoj fascinaciji tom i takvom umjetnošću. U sljedećih petnaestak godina priredila je više od 220 samostalnih, grupnih, tematskih, problemskih i panoramskih izložaba, među kojima se izdvajaju: *Eugen Buktenica* (1973.), *Naive Bilder aus Bali und Haiti* (1973.), *Ivan Generalić* (1973.), *Internationale naive Kunst / 100 naive Maler aus 20 Ländern* (1974.), *Erich Bödeker* (1974., 1985.), *Shalom of Safed* (1974., 1977.), *Polnische Plastiken* (1974.), *Josip Generalić* (1975.), *Alfred Wallis* (1975., 1977.), *Eduard Odenthal* (1975., 1985., 1989.), *Anselme Bois-Vives* (1975.), *Emma Stern* (1976., 1987., 1990.), *Naive Bilder aus Brasilien* (1976.), *Minna Ennulat* (1976., 1985.), *Rabuzin* (1977., 1985.), *Volkskunst aus dem Appenzell* (1977.), *Milan Stanisavljević* (1977., 1986.), *Dragica Lončarić* (1977., 1979., 1990.), *Blumen und Tiere in der naiven Malerei* (1977.), *Jože Tisnikar* (1978., 1987.), *Bauchant* (1978., 1984., 1993.), *Nikifor* (1979.), *Jan Balet* (1979., 1983.), *Wahn oder Wirklichkeit?* (Bois-Vives, Damien Conche, Ilija Bosilj, Friedrich Schröder-Sonnenstern, Van der Steen, Scottie Wilson, 1980.), *Max Raffler* (1980., 1985.), *Die Maler des heiligen Herzens* (Bauchant, Bombois, Henri Rousseau, Séraphine Louis, Vivin,

¹ Potkraj 1969. godine obitelj Zander prelazi živjeti iz Heidelberga u München. Opremajući obiteljsku vilu, uz moderni namještaj Lotte Zander kupuje i niz antikviteta, od ormara, komoda, stolova i stolica do predmeta primijenjene umjetnosti. Upoznajući se s uglednim trgovcem umjetninama i antikvitetima Helmutom Schöppeom, koji je imao poslovni prostor u Pfisterstrasse i Münzstrasse, dolazi na ideju da se i sama okuša u takvim poslovima. Uz supruga, koji je mnogo izbivao iz kuće zbog brojnih obveza u klinici, a kao ugledni znanstvenik sudjelovao i na mnogobrojnim simpozijima i kongresima u zemlji i inozemstvu, te uz sinove i kćerku koji su sve više odrastali, sve dulje boravili u školama i sa svojim vršnjacima, a sve manje u roditeljskom domu, smatrala je da će na taj način ne samo najsadržajnije i najprimjerenije ispuniti svoje vrijeme nego da će time profitirati i njezina strast prema umjetnosti. U početku je kraće vrijeme asistirala Schöppeu, proučavajući kako funkcionira rad Galerije, potom je među njegovim antikvitetima počela izlagati svoje slike, da bi 1971. u njegovu poslovnom prostoru u Münzstrasse 7 otvorila *Charlotte, Galerie für naive Kunst*.

sl.4. Mirko Virius: *Japa*, 1939., ulje, platno, 600 x 470 mm

sl.5. Dragan Gaži: *Stara Vilma*, 1966., ulje, staklo, 350 x 275 mm

1981.), *Josef Wittlich* (1981., 1990.), *Louis Vivin* (1982., 1989.), *Katarzyna Gawlowa* (1983.), *Dragutin Jurak* (1983.), *Bombois* (1984., 1992.), *Sava Sekulić* (1984., 1986., 1988., 1990., 1991., 1994.), *Naive Kunst aus Frankreich* (1984.), *Das eigene Land / Sechs deutsche Künstler* (Bödeker, Ennulat, Odenthal, Raffler, Wittlich, Schmitt, 1985.), *Hector Trotin* (1985.), *Hans Schmitt* (1986.), *Skulpturen aus Jamaika* (1986.), *Ilija Bosilj* (1986., 1988., 1990., 1994.), *Miroslav Župančić* (1986., 1989.). Tom nizu valja pribrojiti i redovite nastupe na mnogobrojnim sajmovima umjetnina: *Internationaler Kunstmarkt* u Düsseldorfu, Kölnu (*Internationaler Kunstmesse*, *Art Cologne*), Frankfurtu (*Art Frankfurt*), Hamburgu (*Art Hamburg*), Baselu (*Art Basel*), a kasnijih godina i u New Yorku (*Art Expo*) itd.

Učestalo je sudjelovala i na mnogobrojnim manjim regionalnim i lokalnim sajmovima umjetnina i antikviteta u samom Münchenu (Regina-Haus), Bad Tölzu i Bad Wieseeu, gostovala u drugim izložbenim prostorima (Atelier Mensch, Hamburg 1984.), kao što je ustupala djela iz svoje kolekcije za relevantne projekte drugih institucija – podsjećamo na nekoliko najpoznatijih primjera: *Werke und Werkstatt naiver Kunst* u Recklinghausenu – u Städtische Kunsthalleu 1971.; *Die Kunst der Naiven / Themen und Beziehungen*, u Münchenu – u Haus der Kunst, koja je održana krajem 1994. i potom prenesena u Zürich, u Kunsthaus, početkom 1975.; *Naive Kunst / Geschichte und Gegenwart*, u Bielefeldu – u Kulturhistorisches Museum, u Hamburgu – u Altonaer Museum, Norddeutsches Landesmuseum 1981. i 1982.; zatim za izložbu crteža Ivana Generalića u Galeriji primitivne umjetnosti u Zagrebu 1984.; tematsku izložbu *Von Angesicht zu Angesicht / Das Bildnis in der naiven Kunst*, što bijaše održana u Ittingenu – u Kunstmuseum des Kantons Thurgau, u Neussu – u Clemens-Sels-Museum i, završno, u Lavalu – u Musée du Vieux-Château 1988.; zaključno podsjećamo na retrospektivnu i povijesnu izložbu *Naivety in Art: A Decade of Exploration* u Tokiju – u Setagaya Art Museum, otvorenu u ranu jesen 1996.

U siječnju i veljači 1987. priredila je izložbu *Meisterwerke / 15 Jahre Charlotte, Galerie für Naive Kunst und Art Brut*, kada je u popratnom deplijanu nabrojila svoje najvažnije i najuspješnije dotadašnje projekte – izložbe, kataloge i knjige koje je sama objavila ili koje je sponzorski potpomogla (godine 1984., u suradnji s autorom ovog teksta, objavila je bibliofilsku knjigu *Sava Sekulić*, te je sponzorski poduprla i objavljivanje tri moje monografije: *Gaži – Kovačić – Rabuzin*, Trst, 1977.; *Dragan Gaži*, Zagreb, 1983.; *Ivan Generalić / Crteži*, Zagreb, 1984., novo i izmijenjeno izdanje 1985.). U tom kratkom rezimeu, polaganju računa javnosti, ali još više sebi samoj, kao da je propitivala što je sve ostvarila te na što bi se u budućnosti trebala dodatno usredotočiti. U navedenom je razdoblju prošla put od galerijskog početnika do vrhunskog profesionalca, od zaljubljenika u umjetnost prometnula se u osobu koja se umjetnošću bavi profesionalno, otkriva nove pojave te potpomaže promociju i interpretaciju već afirmiranih autora i opusa. Ne samo da je s vremenom ustoličila prepoznatljivu i nadaleko znanu galeriju, nego se nametnula i kao jedan od najutjecajnijih i najvažnijih promotora i zagovornika naive i ostalih oblika samouke umjetnosti u svjetskim razmjerima. To je i razlogom što je znala biti, i što jest, uspoređivana s Peggy Guggenheim – ono što ugledna i priznata Amerikanka bijaše za modernu umjetnost i avangardne pokrete prve polovice 20. st., to je Lotte Zander postala za naivu, autsajdersku umjetnost i, djelomično, za *art brut*.

Pritom nikada nije iznevjerila svoju iskonsku strast prema umjetnosti i prema svojoj osnovnoj vokaciji i pasiji – kolek-

2 Pojam *art brut* prvi put susrećemo na prvoj unutrašnjoj stranici kataloga izložbe *Skulpturen aus Jamaika*, što je bila otvorena u travnju 1986. godine. Izmijenjeni naziv galerije – *Charlotte, Galerie für Naive Kunst und Art Brut* prvi se put nalazi na pozivnici za izložbu Milana Stanisavljevića što bijaše otvorena 24. listopada 1986. i za koju je podnaslov smotre glasio *Sculpture brute*. Podsjetimo također da je navedena sintagma – *Sculpture brute* – prvi put upotrijebljena na pozivnici za izložbu Hansa Schmitta, priređenu u ožujku iste godine. Francuski pojam *art brut* dobio je time svoju njemačku inačicu, jednakoga pisanog oblika, ali različitog izgovora, sadržaja i konteksta. (Usporediti s bilješkom 3.)

3 Vjerujem da nisam u krivu ako ustvrdim kako je Lotte Zander iskazivala manje zanimanja za prototipski *art brut*, a da je imala velike sklonosti za artbrutizam. Pod pojmom *artbrutizam* razumijevam fenomene koji imaju brojne srodnosti s *art brutom*, ali nisu djela autora koje svrstavamo među mentalno teško hedekepirane osobe. Kako bih bio jasniji, napominjem da Adolfa Wölflija i Carla Zinellija promatram kao klasične primjere majstora *art bruta*, dok Sekulića i Ghizzardija, primjerice, svrstavam u artbrutizam. Zanimljivo je također uočiti da je Lotte Zander potkraj svoje galerijske djelatnosti počela upotrebljavati i izvorni engleski pojam *outsider art*, kojim su u zemljama engleskoga govornog područja isprva bile obuhvaćene, sistematizirane i tumačene pojave *art bruta*, no potom se taj pojam počeo rabiti i u znatno širem kontekstu – za različite spiritiste, autiste, fantaste, alijenirane osobe, “medijumske” umjetnike, ekscentrike, socijalno marginalizirane autore itd. Lotte Zander tim se pojmom koristila upravo u tom novom, proširenom kontekstu. Sve to svjedoči kako je terminologija kojom obuhvaćamo i pokušavamo definirati različite fenomene modernoga samoukog stvaralaštva i dalje nekonzistentna te kako pojedini pojmovi u različitim zemljama imaju različita značenja i tumačenja.

4 Dakako, bilo je i drugih galerija koje su objedinjavale i prezentirale različite spominjane fenomene samouke umjetnosti, ali čini se da je Lotte Zander na tom području bila najuspješnija i najpostojanija. Ona nikada nije napuštala umjetnike koje je jednom istinski prihvatila, podržavala i promovirala, i ne bi ih potom, s obzirom na promjene ukusa na tržištu umjetnina, zanezarila i/ili napustila. Valja također podsjetiti kako je, primjerice, i Oto Bihalji Merin, čije je stvaralaštvo i doprinose Lotte Zander iznimno priznavala i cijenila, u svoje brojne projekte modernoga samoukog stvaralaštva uključivao autore iz različitih sfera, pa je unutar pojma naive svojedobno sagledavao i djelatnost Scottija Wilsona, Friedricha Schrödera-Sonnensterna i Josefa Wittlicha, koji s klasičnom naivom teško imaju bilo što zajedničko.

cionarstvu. Kako je potjecala iz imućne obitelji i bila uspješna poslovna žena, ugledna galeristica, često je najvrsnije primjerke umjetnina s kojima je dolazila u dodir promptno mogla otkupiti za sebe, za svoju kolekciju, što joj je u završnici omogućilo da skupi ne samo impozantan broj od 4000 slika, skulptura i crteža s kojima je otvorila vlastiti muzej nego, što je još važnije, kolekciju brojnih remek-djela najviše, muzejske vrijednosti.

Spomenuta izložba *Meisterwerke* s početka 1987. svjedoči također o širenju interesa Charlotte Zander te o mijenama u njezinoj izlagačkoj politici u razdoblju od petnaest naznačenih godina. Prvo, očito je kako klasici i ostali predstavnici naive s područja bivše Jugoslavije bivaju postupno dopunjavani i/ili zamjenjivani francuskim klasicima Henrijem Rousseauom i ostalim slikarima *Svetog srca* – Bauchantom, Bomboisom, Séraphinom Louis i Vivinom, koji već od početka 1980-ih dolaze u fokus njezine pozornosti, da bi 1990-ih, a osobito nakon što je otvorila muzej, počeli dominirati kolekcijom. Drugo, osim naive, postupno se počela usmjeravati i prema autsajderskoj umjetnosti, odnosno prema artbrutizmu te *art brutu* – i to nekoliko godina prije nego što su ti fenomeni postali popularni i traženi u zapadnoeuropskim galerijskim salonima. To je i razlogom što je u listopadu 1986. u pozivnici/deplijanu za izložbu skulptura Milana Stanislavljevića provela znakovitu dopunu imena svoje galerije – *Charlotte, Galerie für Naive Kunst und Art Brut*.² I kao treća novina, vidljiv je njezin sve zamjetniji interes za izdavačku djelatnost i angažman u njoj, zbog čega sve učestalije počinje i sama potpisivati kraće ili dulje tekstualne priloge. Dok se prvog desetljeća njezina galerijska djelatnost realizirala u znaku izložaba sa skromnim popratnim promotivnim materijalima, kada je radila uglavnom tipizirane pozivnice odnosno pozivnice/deplijane s kratkim popratnim zapisima o prezentiranim autorima, u idućem će razdoblju početi izdavati kataloge i knjige, što će doći do punog izražaja nakon što je otvorila muzej.

Od početka 1987. do početka jeseni 1995., kada je nakon gotovo dva i pol desetljeća neprekidne aktivnosti zatvorena Galerija *Charlotte*, priređene su još brojne raznovrsne izložbe, njih sedamdesetak, od kojih izdvajamo: *Nikifor, Feješ, Wittlich, Schröder-Sonnenstern* (1987.), *Städte und Häfen in der Naiven Malerie und Art Brut* (1988.), *Ilija Filipović* (1988.), *Outsiders I* (među inima, na izložbi bijahu zastupljeni Bois-Vives, Ilija Bosilj, Conche, Feješ, Pietro Ghizzarda, Rosemarie Koczy, Nedjar, Schmitt, Schröder-Sonnenstern, Sekulić, Teucher, Van der Steen, August Walla, Wallis, Scottie Wilson, Wittlich, Živković, 1989.), *Wolfgang Teucher* (1989.), *Outsiders II* (Bois-Vives, Ilija Bosilj, Conche, Ghizzarda, Sekulić, Van der Steen, Wilson, Wittlich, Schmitt, Teucher, 1990.), *Michael Nedjar* (1990., 1995.), *Deutsche Naive* (Bödeker, Sylvia Garde, Gertrud Hutz, Ennulat, Odenthal, Raffler, Wittlich, 1991.), *Conche, Bois-Vives, Gawłowa, Van der Steen* (1991.), *Meisterwerke / 20 Jahre Galerie Charlotte* (1991./92.), *Sun Wolf* (1992.), *Johann Schrott* (1992.), *Damien Conche, Scottie Wilson* (1992.), *Bosilj, Feješ, Nikifor, Teucher* (1992./93.), *Johann Schrott, Johann Fischer* (1993.), *Religiöse Darstellungen in der Naiven Kunst* (1993.), *Accrochage / Künstler der Galerie* (1994.), *Inticona* (1994.), *50 Jahre Kunst aus Haiti* (1994./95.), *Unverkäuflich* (1995.). Tom nizu treba pridodati i brojne samostalne nastupe autora čije su izložbe bile priređivane u prvom razdoblju djelovanja Galerije, dakle do 1987., i čije smo nastupe nakon te godine već registrirali.

Ne računajući navedene francuske klasike, ponajprije Bauchanta, Bomboisa i Vivina, kao najčešće prezentirani i umjetnički najrelevantniji slikari tih su se posljednjih desetak godina djelovanja Galerije izdvojili Sava Sekulić, Ilija Bosilj i Josef Wittlich, što zorno svjedoči o širenju zanimanja Lotte Zander prema autsajderskoj umjetnosti i *art brutu*. Neprijeporno da je zaokret prema tim fenomenima, a osobito prema *art brutu*, bio i pod utjecajem njezine kćeri Susanne Zander, uspješne galeristice u Kölnu, koja se specijalizirala upravo za takvo stvaralaštvo (indikativno je da su iste godine, ili tih godina, održane izložbe, primjerice, Nedjara i slikara iz Gugginga i u Galeriji Susanne Zander i u Galeriji *Charlotte*).³

Usprkos svim tim promjenama i novinama, Lotte Zander nikada se nije prestala zanimati za naivu i njezine klasike, za svoje prve ljubavi i fascinacije, što je zorno vidljivo, primjerice, iz programa za sajam umjetnina u Kölnu 1988. i iznova 1989., kada je izlagala djela Bauchanta, Bödeker, Bomboisa, Ilije Bosilja, Minne Ennulat, Feješa, Ivana Generalića, Rabuzina, Henrija Rousseaua, Nikifora, Schmitta, Sekulića, Emme Stern, Wallisa i Wittlicha. Riječ je o reprezentativnim i vrsnim umjetnicima koji su svagda bili, i jesu, čvrsto uporište u svim njezinim kolekcionarskim i izlagačkim programima. To će postati još razvidnije nakon podrobnije analize izložbene i izdavačke djelatnosti Muzeja Zander.

Specifičnost galerijske politike Charlotte Zander očitovala se u činjenici da je ona uspješno promovirala i objedinjavala sva tri spominjana segmenta moderne samouke umjetnosti – i naivu, i autsajdersko stvaralaštvo, i *art brut*. Dok su Anatole Jakovsky i Jean Dubuffet naivu i *art brut* izlagali i interpretirali uvijek zasebno, smatrajući ih nespojivim pojavama, ona ih je objedinila i time učinila bitan iskorak prema novoj i drugačijoj prezentaciji i iščitavanju tih umjetnosti. Kada se 1990-ih godina na bratslavskoj *Insiti* (to svjedočim kao višegodišnji član Organizacijskog komiteta i Međunarodnog žirija te ugledne trijenalne manifestacije samoukog stvaralaštva u slovačkoj metropoli) počeo prakticirati takav pristup, time je samo nastavljeno ono što je Lotte Zander zapravo već prije zacrtala i započela svojom djelatnošću. I u tome je neprijeporno povijesno značenje njezine uloge kao galeristice i muzealca te promotora i kolekcionara tih umjetnosti.⁴

Također valja uočiti kako je ona svagda vrlo uspješno balansirala između etabliranih klasika i novih (i/ili mladih) autora, između istinski stvaralačkoga i inovativnoga s jedne te konvencionalnoga i komercijalnoga s druge strane.

Imena umjetnika i nazivi izložaba koje smo dosad apostrofirali čine, dakako, samo izbor iz njezina bogatoga i raznolikog programa, no kada budu precizno popisani svi njezini projekti te kada se dodatno analizira, propita i valorizira njezina djelatnost kao galeristice, a potom i kao osnivačice te voditeljice programa muzeja, tada će postati još očitije sve ono po čemu će Charlotte Zander ostati zauvijek prisutna i zapamćena kao iznimna osobnost u međunarodnim razmjerima.

Iako je iz prvih petnaestak godina njezine galerijske djelatnosti poznato samo nekoliko kataloga kojima je popratila određene izložbe – *Wahn oder Wirklichkeit?* (1980.; predgovor: Oto Bihalji-Merin; tekstovi o umjetnicima: Anton Knyphausen, Elke Zimmer, Anatole Jakovsky, Gérard A. Schreiber i Lotte Zander), *Ivan Rabuzin* (1985.; tekstovi: O. Bihalji-Merin, Charlotte Zander, Vladimir Crnković), *Skulpturen aus Jamaika* (1986.; tekstovi: Charlotte Zander i Susanne Zander) – te već spomenuta bibliofilska knjiga *Sava Sekulić* (1984.; tekst: V. Crnković), od 1987. nadalje, kao što je kazano, registriramo sve opsežniju izdavačku djelatnost. Tako tijekom 1987. i 1992. Lotte Zander objavljuje dvije nove bibliofilske knjige, ponovo u suradnji s piscem ovih redaka – *Hommage à Matija Skurjeni* i *Hommage à Emerik Feješ*, od kojih je prvu popratila uvodnim autorefleksivnim i memoarskim zapisom, prisjećanjem na susrete s poznatim umjetnikom te s kratkim komentarima o više Skurjenijevih djela iz njezine kolekcije; u drugom zapisu ukratko raspravlja o naivi i pseudonaivi, o umjetnosti i pseudoumjetnosti, o izvornome i nadahnutome te o komercijalnom stvaralaštvu itd.⁵ Spomenimo, nadalje, više kataloga i dva monografska kataloga što su zaredali u tom završnom dobu njezine galerijske djelatnosti: *Emma Stern* (1987.; predgovor Mathias T. Engels), *Dragica Lončarić* (1990.; predgovor Barbara Emde), *Wolfgang Teucher* (1991.), *Sun Wolf* (1992.; s autorovim predgovorom), *Johann Schrott* (1992.; predgovor: Jochen Lucas), *Bombois* (1992., monografski katalog; autori predgovora: Lotte Zander i Hans F. Secker), *Bauchant* (1993., monografski katalog; autorice predgovora: Lotte Zander i Eva Karcher). Tom nizu valja pridodati i veliku monografiju *Sava Sekulić / Malerei*, koju je Lotte Zander inicirala i potpisala kao urednica, a koja je objavljena u izdavačkoj kući Brinkmann und Bose iz Berlina 1993., s uvodnim tekstom Güntera Bosea, umjetnikovim autobiografskim zapisom te s kraćim studijama Uroša Tomića i V. Crnkovića. Završno podsjetimo i na dvije knjige koje je sponzorski potpomogla: opsežnu petojezičnu enciklopedijsku monografiju *Rabuzin / Zbornik studija, eseja, kritika, prikaza i intervjuva*, urednika i suautora Vladimira Crnkovića, što je objavljena u Zagrebu 1992., te monografiju *Ivan Lacković Croata / Crteži 1957-1971*, također autora V. Crnkovića, objavljenu u Zagrebu 1997. godine.

Od svih umjetnika čija je djela izlagala, promovirala i afirmirala, Lotte Zander vjerojatno je najveće uspjehe postigla sa Savom Sekulićem. To je slikar koji je u bivšoj Jugoslaviji, u Srbiji i Hrvatskoj, otkriven 1970-ih godina kao iznimna stvaralačka osobnost, ali tek nakon što je Galerie *Charlotte* počela izlagati njegova djela – od brojnih samostalnih i skupnih prezentacija u vlastitom salonu u Münchenu do gostovanja u drugim galerijskim prostorima (Galerie Susanne Zander, Köln, 1988. i 1990.; Galerie Bismark, Bremen, 1990.; Galerie Rudolf Zwirner, Köln, 1992.) te na mnogobrojnim sajmovima umjetnina (u Kölnu, Baselu, Frankfurtu, New Yorku itd.) – on je prepoznat i prihvaćen na širem međunarodnom planu te se vinuo u sâm vrh autsajderskog stvaralaštva (ili artbrutizma) u svjetskim razmjerima. Vrlo je znakovito također da je u Muzeju Zander, kada je otvoren u rujnu 1996., u prigodno objavljenom popisu zastupljenih umjetnika u zbirci Sekulić imao najveći broj djela – više od tisuću slika i crteža.

Zaključno podsjećam na Bomboisovu samostalnu izložbu što ju je Lotte Zander, s djelima iz svoje zbirke, priredila u Otto Nagel Galerie, Kunstamt Wedding, u Berlinu u studenome i prosincu 1994.

Ako je početak djelatnosti Galerie *Charlotte* bio skroman, jedva zamijećen od šire javnosti, obilježavanje njezina zatvaranja bijaše spektakularno, s velikim prijemom i medijski bogato osmišljeno. Time nije obilježeno samo gotovo četvrt stoljeća njezine uspješne i neprekidne djelatnosti nego se Galerija zatvarala uz istodobnu najavu otvorenja Muzeja Zander. Otvorenjem te institucije ostvaren je, pak, životni san Lotte Zander: njezina fascinantna kolekcija

sl.6. Mijo Kovačić: *Ptičar*, 1963., ulje, staklo, 610 x 700 mm

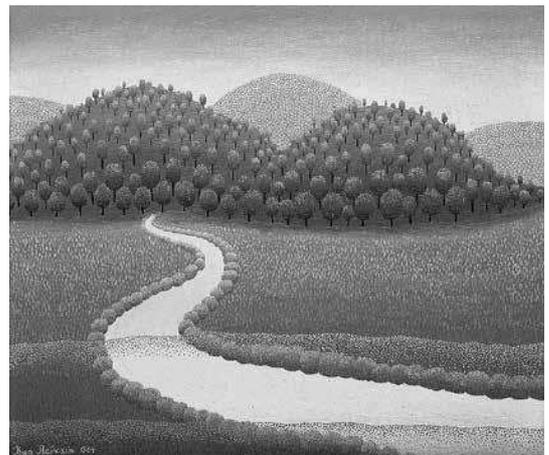
sl.7. Emerik Feješ: *Worms*, oko 1964., ulje, lesomit, 540 x 635 mm

sl.8. Ivan Lacković: *Selo u zimi*, 1964., ulje, staklo, 345 x 600 mm

⁵ U predgovoru knjizi *Hommage à Matija Skurjeni* (1987.) Lotte Zander navodi da je prve Skurjenijeve slike otkupila 1965. godine, za vrijeme njegove druge samostalne izložbe u Galeriji Zwirner. Tu je pogrešku ispravila u predgovoru umjetnikovoj monografiji što ju je objavila 1998., u prigodi obilježavanja stote godišnjice Skurjenijeva rođenja, u kojoj navodi kako je slikara upoznala dvije godine prije, 1963., na prvoj izložbi kod Zwirnera, koja je dopremljena iz Pariza, iz Galerie *Mona Lisa*, kada je i otkupila 12 spomenutih slika. Obje su navedene knjige – *Hommage à Matija Skurjeni* i *Hommage à Emerik Feješ* (1992.) – popraćene izborom djela isključivo iz zbirke Charlotte Zander. Pritom je detaljno opisano, analizirano i hermeneutički protumačeno nekoliko ključnih i najvršnjih umjetnina.

sl.9. Matija Skurjeni: *Pomrčina Sunca*, 1961.,
ulje, platno, 685 x 875 mm

sl.10. Ivan Rabuzin: *Put*, 1964., ulje, platno,
540 x 650 mm

umjetnina postala je ne samo javno dostupna nego je odmah dobila i status kulturnog dobra. Svoju strast, ljubav i preferencije u umjetnosti Lotte Zander je na taj način mogla iskazati i podijeliti s cijelim svijetom.

Napomena:

Drugi i završni dio ovoga esejiškog zapisa, u kojemu se opisuje i analizira izložbena i izdavačka djelatnost Muzeja Charlotte Zander, bit će objavljen u sljedećem broju časopisa *Informatica Museologica*. U njemu će biti nabrojene i izdvojene neke ključne umjetnine iz te zbirke te registrirana suradnja što ju je ta ugledna institucija uspostavila i održavala tijekom posljednjih petnaestak godina s Hrvatskim muzejom naivne umjetnosti.

Primljeno: 9. srpnja 2014.

IN MEMORIAM, OR HOMMAGE À CHARLOTTE (LOTTE) ZANDER. FRAGMENTS FOR A BIOGRAPHY

In March 2014, after a long and difficult illness, Mrs Charlotte (Lotte) Zander died in her house in Mauernkirchstrasse in Munich. From 1971 to autumn 1995 she was a successful and well-regarded gallerist in the Bavarian capital, and in 1996 she founded her privately-owned museum of Naïve, Outsider Art and Art Brut, the first in Germany and one of the biggest and most important in the world, in Bönningheim, not far from Stuttgart.

She was born in Krefeld, on August 21, 1930, into the well-to-do family of factory-owner Julius Willibald Stockhausen, and thus belongs among that tragic generation that had its youth shattered by World War II, but with a vast energy, élan and ambition overcame all hardships. In her earliest youth she showed an interest in art, learned ballet from her childhood, and was obsessed with music the whole of her life. Although Lotte Zander had started to collect her first votive paintings and glass paintings by anonymous 19th century authors, as well as various specimens of the applied arts, particularly *Zinn* pewter pots and Art Nouveau and Art Déco German silver and glass vases at the end of the 1950s, it was not until she met and became friendly with the Cologne gallerist Rudolf Zwirner that she opted for the systematic collection of artworks.

In early autumn 1962, she bought her first few works from him – glass paintings of Ivan Večenaj and Mijo Kovačić, and soon of Ivan Generalić – and after a solo show by Matija Skurjeni was put on in the Zwirner Gallery at the end of May 1963, she bought 12 major paintings even before the vernissage. Something similar happened in 1965 in the same gallery, when there was a presentation of works by Skurjeni and Ivan Lacković, where she also bought several pieces. From other sources she subsequently acquired several pictures by Mirko Virius, Dragan Gaži, Martin Mehkek, Franjo Vujčec as well as of Emerik Feješ and Ivan Rabuzin. This choice of authors reflected the huge popularity of the Naïve at that time, particularly from the area of the former Yugoslavia, primarily the painters of Croatian and Serbia.

If at the beginning of its work Galerie Charlotte was modest, hardly noticed by the general public, its closure was marked spectacularly, with a large reception and richly designed media coverage. This did not just commemorate the almost quarter of a century of her successful and uninterrupted career, for the gallery closed down with the simultaneous announcement of the opening of Museum Zander. When this institution was opened, the life's dream of Lotte Zander came true: her fascinating collection of artworks became not only fully accessible to the public, but at once acquired the status of a cultural asset. Accordingly she was able to express her passion, her love and her artistic preferences and share them with the whole world.